
خاقانِ صاحبِ قران و علمای زمان
نقش فتحعلی شاه قاجار در شکل گیری روندها و
نهادهای مذهبی نو

احمد کاظمی موسوی

سرشناسه: کاظمی موسوی، سیداحمد، ۱۳۱۸ -
عنوان و نام پدیدآور: خاقان صاحبقران و علمای زمان: نقش فتحعلی‌شاه قاجار در شکل‌گیری روندها و
نهادهای مذهبی نو / احمد کاظمی موسوی.
مشخصات نشر: تهران: نشر آگاه، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: ۳۱۰ ص: ۲۱/۵×۱۴/۵ س. م.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۱۶-۳۹۹-۹
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا
یادداشت: کتابنامه

موضوع: نمایه
عنوان دیگر: نقش فتحعلی‌شاه قاجار در شکل‌گیری روندها و نهادهای مذهبی نو.
موضوع: فتحعلی قاجار، شاه ایران، ۱۱۸۵-۱۲۵۰ ق.
موضوع: روحانیت -- ایران -- فعالیت‌های سیاسی
موضوع: Iran -- Political activity -- Clergy
موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق. -- روحانیت
موضوع: Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925 -- Clergy
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ خ ۲ ک ۱۳۴۳ DSR
رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۴۳
شماره‌ی کتابشناسی ملی: ۵۲۳۱۴۷۵

احمد کاظمی موسوی
خاقان صاحبقران و علمای زمان
نقش فتحعلی‌شاه قاجار در شکل‌گیری روندها و نهادهای مذهبی نو
چاپ یکم: پاییز ۱۳۹۷، آماده‌سازی و نظارت بر چاپ: دفتر نشر آگاه
(آماده‌سازی و صفحه‌آرایی: سمیه حسینی؛ نمونه‌خوانی: فرهاد گلچین، ناظر چاپ: هومن بخشی)
طرح جلد: محمودرضا لطیفی
چاپ و صحافی: فرهنگ‌بان
شمارگان: ۵۵۰ نسخه
همه حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است

انتشارات آگاه

خیابان انقلاب، بین فروردین و اردیبهشت، شماره ۱۳۴۰، تهران ۱۳۱۴۶

فروش اینترنتی: www.agahbookshop.ir

قیمت: ۳۵,۰۰۰ تومان

اهداء به:

پروفیسور ہرمان لندلت*
استاد فرہیختہ معارف اسلامی

فهرست

۱۱	پیش‌گفتار
۱۳	مقدمه
۱۷	فصل یکم: برآمد یک شاه خودشیفته و روحانیت‌گرا
۱۹	در سایه عم خود آقا محمد خان
۳۵	فتحعلی شاه بر سریر سلطنت
۴۴	جنگ اول ایران با روسیه توسعه طلب
۵۸	آشنایی با روند تجدد، رفت و آمدهای دیپلماتیک و برخی اصلاحات
۶۳	جنگ دوم ایران و روس با پشتیبانی علما
۷۵	سرآغاز نگرش‌های فرهنگی تازه
۷۸	غلیان دینی و قتل ایلچی روس
۸۳	سال‌های پایانی عصر فتحعلی شاه

- ۸۹ فصل دوم: رابطه فتحعلی شاه با علما و اهل غیب و مکاشفه
- ۹۰ رواج عامی گری در عصر فتحعلی شاه
- ۹۱ رویکرد اخباری جدید در فقه شیعه
- ۹۴ رونق شعائر و آداب عامه پسند
- ۹۸ روضه خوانی و دسته گردانی
- ۱۰۰ رواج تصوف عامیانه در آغاز عصر قاجار
- ۱۰۵ فتحعلی شاه و علمای اصولی
- ۱۳۹ ظهور مکتب شیخیه
- ۱۴۸ فتحعلی شاه و اهل عرفان و تصوف
- ۱۴۹ سیر علمایی حکمت صدرایی در عصر فتحعلی شاه
- ۱۵۵ فتحعلی شاه و درویشان علیشاهی
- ۱۵۹ جایگاه روحانیون نسبت به دولت
- ۱۶۵ اقتدار مجتهدان عصر قاجار از نظر برخی از خاورشناسان

- ۱۷۱ فصل سوم: سلطنت به نیابت از مجتهدان
- ۱۷۴ پیشینه نیابت فقها از امام در دوره های نخستین
- ۱۸۴ پیشینه نیابت از امام در دوره های صفوی و افشار
- ۱۹۱ شکل گیری نظریه ولایت عامه فقیه: عصر فتحعلی شاه
- ۱۹۳ إذن سلطنت دهنده زمان: شیخ جعفر کاشف الغطاء
- ۱۹۶ زمینه ساز اصل تقلید و متابعت: میرزا ابوالقاسم قمی
- ۱۹۸ نظریه پرداز ولایت عامه فقیه: ملا احمد نراقی
- ۲۰۸ نراقی و قلمرو ولایت عامه فقیه
- ۲۱۷ مسأله مشروعیت حکومت و آمریت قانون در عصر فتحعلی شاه

۲۲۵	فصل چهارم: رویکردهای فرهنگی به‌رغم استبداد و زراندوزی حکومت
۲۲۶	سرشت استبدادی و ایلپاتی حکومت فتحعلی شاه
۲۳۱	پیروزی بی‌منت رعیت
۲۳۴	زراندوزی شاهانه و تأثیر آن در روابط خارجی
۲۴۲	گام‌های تازه در گسترش دیوان و دربار
۲۴۷	رونق شعر و ادب و پیدایش گویش معیار فارسی
۲۵۳	رشد هنر نقاشی، چهره و پیکرنگاری
۲۵۶	شکل‌گیری موسیقی دستگاهی ایران
۲۶۴	شکفتگی نمایش تعزیه و شبیه‌خوانی و رواج سینه زنی
۲۶۸	بازسازی و تزیین بارگاه ائمه معصوم (ع)
۲۷۰	رفتار مساعد فتحعلی شاه با اقلیت‌های دینی
۲۷۵	سخن پایانی: تقدس یا تقنن در عین استبداد
۲۹۱	کتاب‌شناسی
۳۰۱	منابع انگلیسی
۳۰۳	نمایه

پیش‌گفتار

فسانه از پی خوابش کنم بهانه خویش بدین بهانه که گویم فسانه خویش

فکر بازنگری در رابطه فتحعلی‌شاه قاجار با علمای زمانش را از زمان تحصیل در دانشگاه مک‌گیل کانادا در دهه ۱۹۸۰ در سر داشتیم، و منتظر فرصتی برای نوشتن آن بودم که در سفر اخیرم به کشور دست داد. اهمیت این موضوع به چشم من از این جهت است که می‌بینم ما بار تأثیرات روندها و نهادهایی را بر دوش داریم که در آن دوره پدید آمدند، اما از چندوچون پیدایش آن‌ها آن‌طور که باید آگاهی نداریم. ما دقیقاً نمی‌دانیم که رابطه الزامی تقلید شرعی که اینک از فتاوی مراجع تقلید داریم چگونه در زمان حکومت فتحعلی‌شاه، جان گرفت و به این صورت به ما رسید. به گفته هما ناطق: «آنچه امروز بر ما می‌رود بازتابی است گاه تار و گاه روشن ازجمله اندیشه‌ها، کردارها و رویدادهایی که طی صد سال و اندی میهن ما را درنور دیده است» (ایران در راه‌یابی فرهنگی، ۱۳۶۸ ش، ۶).

کندوکاوهای نخستین درباره چگونگی رشد علمای اصولی، اخباری و شیخی عصر فتحعلی‌شاه را در کتابخانه مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا در دهه ۱۳۶۰ ش انجام دادم؛ در این زمینه‌ها مخصوصاً از راهنمایی‌ها و کتابخانه شخصی پروفیسور هرمان لندلت، استاد فرهیخته ولی

کم‌شناخته‌شده معارف اسلامی، بسیار بهره گرفتم. در ایران در دو سال اخیر بیش‌تر از تسهیلات کتابخانه‌های دانشگاه مذاهب اسلامی و حسینیه ارشاد استفاده کردم، و در موارد ضروری به منابع کتابخانه مجلس و مدرسه سپهسالار دسترسی یافتم. در این جا تشکر خود را از کارکنان این کتابخانه‌ها به‌ویژه آقایان خالد خوجملی و حسین سرمد محمدی از دانشگاه مذاهب اسلامی، و بانوان سارا فیروزه و معصومه ستارنواز از کتابخانه حسینیه ارشاد ابراز می‌دارم. سپاس ویژه من از برای آقای سید احسان موسوی خلخالی است که با دقت و لطف بی‌کرانش متن کتاب را بازخوانی و ویرایش نمود. البته کاستی‌ها و خطاهای متن و مطالب آن به عهده نویسنده کتاب است.

ا.ک.م.

۱۳۹۷/۱/۱۵

مقدمه

فتحعلی شاه قاجار را می‌توان سنتی‌ترین پادشاه ایران دانست، که در برزخ برخوردی گریزناپذیر با مدرنیتی توسعه‌گر، ۳۷ سال بر ایران حکومت راند. اروپای مدرن در قرن نوزدهم «فراسوی مرزها رفتن» را جزئی از هویت نویافته^۱ فاعلیت^۲ خود می‌دانست. همین نیاز به جهان‌گیری بود که روسیه نو بنیاد را به دست‌اندازی به قلمرو ایران واداشت. رقابت و کارزار میان دولت‌های انگلیس و فرانسه در آن زمان نیز ایران را به عنوان دروازه هندوستان چند مدتی مرکز رفت‌وآمدهای دیپلماتیک نمود. ایران در این بزنگاه، پادشاهی روحانیت‌گرا ولی خودشیفته بر سر داشت. فتحعلی شاه از هوشیاری و آموزش معمولی شاهان آن عصر برخوردار بود، اما شیفتگی‌اش به نیروهای غیبی و اتکا به وساطت و امداد خارجی، ادعای قدرقدرتی او را به عالم الفاظ برد و نتیجه‌ای جز شعر و رجز به بار نیاورد. دوره فتحعلی شاه در زمینه تشکیل دیوان و پرورش گویش تهرانی تازه، که بعداً گویش معیار فارسی در ایران شد، دستاوردهایی داشته است. هم‌چنین می‌توان پیشرفت در برخی از رشته‌های هنری از جمله نقاشی، موسیقی و شعر فارسی را و امداد تشویق‌های فتحعلی شاه دانست. مضافاً با موافقت این شاه بود که دارالسلطنه تبریز توانست زیر نظر عباس میرزا نقش «کانون ترقی‌خواهی» زمان را به خود بگیرد، و

1. subjectivity

دروازه آشنایی حکومت ایران با دستاوردهای عصر جدید شود. با این همه، برآیند مهم عصر فتحعلی شاه شکل گرفتن روندها و نهادهای تازه مذهبی است که موضوع اصلی این کتاب است، و تا کنون کمتر مورد بررسی قرار گرفته است.

فتحعلی شاه قاجار طی حکومت ۳۷ ساله‌اش در اوایل سده سیزدهم هجری/نوزدهم میلادی رویه‌ای در رابطه با علما و اهل کشف و معنا در پیش گرفت که در شکل دادن به نهادهای تازه مذهبی نقش نمایانی داشته است. هم‌زمان با عصر فتحعلی شاه، یا اندکی پس از آن، نهادهایی با عناوین مرجع تقلید، مجتهد اعلم، رکن رابع، واسطه فیض، نقطه اولی و مهم‌تر از همه اصل ولایت عامه فقیه پدید آمدند یا جان گرفتند. این مقامات هریک به‌جای خود روندهای جدیدی در جامعه شیعه ایران بنا گذاشتند. ایرانیان بار تأثیرات و تبعات این نهادها و عناوین را بر دوش دارند، ولی از چگونگی و چرایی پیدایش این گرایش‌ها و رشد هسته‌های اقتدار دینی نوین در دو قرن اخیر، آن‌طور که باید، آگاهی ندارند. چون بررسی‌های تاریخی پژوهش‌گران ما از این دوره بیش‌تر صرف شرح جنگ‌های ایران و روس و چگونگی از دست رفتن سرزمین‌های قفقاز، مرو و هرات به علت سیاست بی‌خبری حکومت‌گران عصر (به‌ویژه فتحعلی شاه) از مناسبات جدید جهانی شده است. کمتر نویسنده‌ای به چگونگی ظهور اقتدار دینی تازه در عناوین مذهبی جدید پرداخته و علت رشد و غلیان آن‌ها را در بستری اجتماعی بررسی نموده است. به‌طوری که خواهیم دید آگاهی فتحعلی شاه از اوضاع زمان، کمتر از پادشاهان پیش و پس از خود نبود، بلکه ادعای آشنایی داشتن با مسائل فقهی و ادبی، جوشش و خوش‌نشینی‌اش با اهل شعر و روحانیت، به‌ویژه با فقها و علمای زمان، زمینه‌ساز روندهایی که در این کتاب از آن سخن می‌گوییم، شد. افزون بر این‌ها می‌دانیم که نطفه‌های رشد نقاشی عصر قاجار، موسیقی دستگاهی ایران، و رواج عزاداری مرسوم شیعه از دوره فتحعلی شاه بسته شده‌اند، و به زمان ما رسیده‌اند. از این رو می‌توان گفت: این دوره اگرچه پادشاه موفقی، از نظر سیاسی، بر سر نداشته، فرآیندهای دوران‌سازی را در خود پروراند که ما اینک هر روزه با آن‌ها سر و کار داریم.

ما در این کتاب زیر چهار عنوان اصلی از فرایندهای مذهبی نوپدید و پاره‌ای دگرگشت‌های فرهنگی که در عصر فتحعلی‌شاه پدید آمد، در چهار فصل گفت‌وگو می‌کنیم. فصل اول به تاریخ زندگی و محیط رشد این پادشاه خودشیفته و روحانیت‌گرا می‌پردازد. در فصل دوم رابطه فتحعلی‌شاه با علما و اهل غیب و مکاشفه را بررسی می‌کنیم. اهالی این بستر دینی فقهای اصولی، اخباری، شیخی و هم‌چنین عارفان الاهی و صوفیان علیشاهی هستند. «سلطنت به نیابت از مجتهدان» عنوان سومین فصل است تا ما را مستقیماً به چرایی و چگونگی طرح اصل ولایت عامه فقیه به نیابت کلی از امام عصر (ع) برساند. فصل چهارم ویژه رویکردها و دستاوردهای فرهنگی این دوره به موازات استبداد و زراندوزی شاهانه است. عیش و خوش‌نشینی فتحعلی‌شاه تا آن‌جا بوده که گاه دین‌ورزی‌های او را نیز جزئی از تفتن شاهانه به نظر می‌آورد. در پایان، با بازنگری در آنچه گفتیم، به تأثیری که عصر فتحعلی‌شاه در اخلاق زندگی شهری ایرانیان داشته اشاره خواهیم کرد. به‌طوری که خواهیم دید خلق و خوی پول‌دوستی و زراندوزی این شاه یک نوع فساد توأم با مقدس‌مآبی را در جامعه شهری ایران رواج داد که در گزارش‌های ناظران داخلی و خارجی این دوره منعکس گردیده است.

احمد کاظمی موسوی

فروردین ۱۳۹۷